

KGB reakcija į 1972 m. įvykius

Prieš pradėdant nagrinėti sovietinio saugumo reakciją į Romo Kalantos susideginimą bei su juo susijusius įvykius, būtina apžvelgti, kokios saugumo pajėgos buvo Kaune tų įvykių išvakarėse. 1969 m. birželio 16 d. 50 operatyvinių darbuotojų Kaune turėjo 401 agentą, su kuriais susitikinėjo 59-iuose susitikimų butuose. Tarp agentų buvo 116 inžinierių ir techninių darbuotojų, 80 tarnautojų, 73 darbininkai, 52 dėstytojai, 22 mokslininkai ir menininkai, 18 kunigų ir 30 studentų. Pagal KGB reikalavimus agentūra buvo sutelkta karinius užsakymus vykdžiusiose gamyklose. Pavyzdžiui, Radijo gamykloje buvo net 62 agentai, o štai Kauno politechnikos institute – 20, technikumuose – 7, vidurinėse mokyklose – 11 agentų. Kaip tik tuo metu pradėjo rasti hipių grupės. Savaime suprantama, Radijo gamykloje buvusi agentūra prieš juos nieko negalėjo padaryti, todėl imtasi priemonių sustiprinti agentūrą. 1969–1971 m. užverbuoti dar 123 agentai, ir 1972 m. išvakarėse iš viso buvo 461 agentas. Bet tarp jų tebuvo vos 68 agentai iki 25 metų amžiaus, o užverbuotų studentų ir moksleivių skaičius padidėjo nuo 30 iki 36. Per dvejus metus Kaune KGB profilaktiškai apdorojamų žmonių skaičius buvo stabilus: 1969 m. – 74, 1970 m. – 70, 1971 m. – 85. KGB suėmė ir nuteisė 7 žmones, prokuratūra pagal KGB turimus duomenis nuteisė 4, o už sovietinės simbolikos niekinimą suimta dar 13 žmonių. Buvo sekama viena kita hipių grupė. Pavyzdžiui, 1971 m. sekta Genadijaus Slavinsko (g. 1948 m.) vadovaujama grupė. KGB domino Baltijos respublikų hipių susiejimai Lietuvos pajūryje ir Taline. Sovietiniam saugumui darbo padaugėjo ir sekant užsienie-

čius, nes nuo 1970 m. į Kauną leista vienai dienai atvažiuoti užsieniečiams „Inturisto“ autobusais, lydimiems gidų (neretai kartu ir KGB agentų). Galima daryti išvadą, kad Kaunas 1972 m. pradžioje, lyginant su kitais miestais, niekuo neišsiskyrė: nei KGB persekiojamų ar sekamų žmonių skaičiumi, nei kokiu nors nelegaliu judėjimu. Kita vertus, negalima pamiršti ir žinomos „laikinosios sostinės“ dvasios. Čia buvo nemažai už valstybinius nusikaltimus teistų žmonių, buvusio nepriklausomos Lietuvos politinio elito ir jų artimųjų. Dinamiškiausioje jaunimo aplinkoje, tarp moksleivių ir studentų, KGB per savo agentūrą surinkdavo informaciją ir sąlyginai kontroliavo padėtį vos 1–5 proc.

KGB neprognozavo Kaune jokių ypatingų įvykių. Didžiausią rūpestį iki 1972 m. čia kėlė tik buvusių politinių kalinių ryšiai ir vadinamieji „žydai nacionalistai“. Pastarieji buvo taip uoliai sekami, kad KGB Kauno skyrius 1971 m. pabaigoje jau buvo sukaukęs 40 tomų sekimo medžiagos. Daugiau medžiagos sukaupta tik apie potencialius amerikiečių žvalgybos agentus – 83 tomai. 1972 m. išvakarėse buvo pakeistas Kauno KGB vadovas – Henriką Vaigauską pakeitė pplk. Gediminas Bagdonas (nepakeičiamas KGB Kauno skyriaus vadovas iki pat KGB žlugimo). Galima sakyti, kad KGB buvo visiškai nepasirengęs tokio masto įvykiams. Vėliau KGB Kauno miesto valdybos viršininkas G. Bagdonas partinio aktyvo susirinkime, įvykusiame po bruzdėjimų praėjus savaitei, prisipažino: „Mes vis dar mažai žinome apie procesus, kurie vyksta tarp moksleivių ir neorganizuoto jaunimo. Nepakankamai kreipėme dėmesį į jaunimą ir nedavėme

išsamios informacijos partiniams organams, kad galėtų imtis priemonių. Mes ne visada griežtai reaguojame į kai kurių pedagogų ideologiškai nenuoseklus, kartais netgi priešiškus išpuolius jaunimo auditorijose, į didelius jaunimo internacionalinio auklėjimo trūkumus¹.

Atsakomybę už tokius trūkumus KGB prisiėmė pirmiausia todėl, kad demonstracijos ir po jų kilusios riaušės įgijo politinį atspalvį. Iki tol partinės struktūros buvo perleidusios milicijai kai kurias ideologinių kanonų laikymosi priežiūros funkcijas, t. y. kontroliuoti administracinėmis priemonėmis, kad Vakarų šalyse kilusių reiškinių, „jaunimo judėjimų“, paveikti jaunuoliai neveiktų savo bendraamžių, kad neplistų ilgaplaukių mada, Vakarų muzikinė kultūra, hipių gyvenimo būdas. Milicija buvo įpareigota imtis visų priemonių, kad jaunuoliai neorganizuotų valdžios nekontroliuojamų sambūrių didžiuosiuose miestuose ar kurortuose, nenešiotų ilgų plaukų ir nesovietišku drabužių (džinsų ir pan.). Milicija nuolat rengė ilgaplaukių gaudynes jų sambūrių vietose, prievarta kirpdavo plaukus ir visaip stengėsi vykdyti partinių organų įpareigojimus. Nekonformistiškus jaunuolius, kurie siekė asmeninės laisvės, persekiojo ir žemino. Represinių struktūrų prievarta jų atžvilgiu buvo tapusi įprastine norma. Net ir propagandoje dar iki 1972 m. gegužės mėn. buvo teigiama, kad ilgaplaukių (taip vadinti hipiai ir jiems prijaučiantys ar apskritai „komjaunuoliškos“ kanonizuotos išvaizdos nesilaikantys jaunuoliai) sueigose daugiausia dalyvauja psichiškai nesveiki jaunuoliai.

Būtent tokioje aplinkoje kilo 1972 m. gegužės mėn. įvykiai Kaune. LKP miesto komitetas ir KGB miesto skyrius tuoj pat ėmėsi priemonių. Nuogaštauta, kad R. Kalantos susideginimu gali pasinaudoti hipiai. KGB ir milicija turėjo neleisti jaunimui dalyvauti R. Kalantos laidotuvėse, uždrausti susibūrimus. Beje, gegužės 18-ąją, laidotuvių dieną,

visos numatytos priemonės ir buvo įgyvendintos. Jos iš esmės buvo suderintos su LKP Kauno miesto komiteto sekretoriumi Kazimieru Lengvinu, LKP Poželos rajono komiteto sekretoriumi Antanu Guiga, vykdomojo komiteto pirmininku Vladislavu Mikučiausku. Partiniai sekretoriai suprato, kad KGB viena nelokalizuos arba nenuslopins galimo jaunimo pasipiktinimo. Buvo pasitelkta dar ir kariuomenė bei milicija. LKP Poželos rajono komiteto sekretorius A. Guiga vadovavo dviem valandom paankstintoms R. Kalantos laidotuvėms², o kilus nekontroliuojamoms eitynėms gegužės 18 d. vakare į gatves buvo išvesta vidaus kariuomenė ir milicija. KGB galėjo tik fotografuoti, fiksuoti ir nustatinėti aktyvesnius bruzdėjimų dalyvius. Jaunimas jėga buvo išsklaidytas. Gegužės 19 d. pasitelkta apie 300 draugovininkų, milicininkų ir saugumiečių. Partijos komitetai pasitelkė dar 700 patikimų kauniečių. Dar labiau politizuota jaunimo demonstracija vėl jėga buvo išsklaidyta. Kaune sulaikyti 402 žmonės. Siekiant, kad Kauno įvykiai neįgytų politinio atspalvio, visi sulaikytieji perduoti milicijai – nubausti ir įvardyti kaip chuliganai. Beveik pusė sulaikytųjų buvo 16–20 metų amžiaus, trečdalis – moksleiviai ir studentai, kitų dauguma – jauni darbininkai. Partinės struktūros turėjo padaryti sau nemalonią išvadą – tarp sulaikytųjų ketvirtadalį sudarė komjaunuoliai, o tarp sulaikytų studentų ir moksleivių jų buvo daugiau kaip trečdalis. Tik aštuonių žmonių bylą KGB pasiliko sau ir visas Kauno aštuntukas (iš viso baudžiamojon atsakomybėn patraukta 10 žmonių) buvo nuteistas 1–3 metų laisvės atėmimo bausmėmis³. Kituose miestuose tuo metu suimti dar 108 žmonės, kurie arba dalyvavo Kauno įvykiuose, arba savo miestuose savaip atsiliepė į tuos įvykius. KGB parengta ir prokuratūrai perduota medžiaga rodo, kad jie buvo nuteisti pagal BK 72 str. (nacionalinės nesantaikos kurstymas), 225 str. (chuliganizmas) ir 199 str. 1–3 dalis (sovietinio herbo ir vė-

liavos niekinimas, viešosios tvarkos pažeidimas, šmeižikiškų prasimanymų platinimas)⁴. Vilniuje profilaktiškai apdoroti 94 jaunuoliai, tarp jų buvo 60 studentų (18 pašalinta iš aukštųjų mokyklų, 11 – iš komjaunimo ir t. t.)⁵. KGB dar daugybę jaunuolių savaip „spustelėjo“ – profilaktiškai apdorojo. „Turimos medžiagos analizė leidžia padaryti išankstinę išvadą, – teigė gen. mjr. J. Petkevičius, – apie tai, kad pagrindiniai kurstytojai ir aktyvūs masinio antivisuomeninio reiškinių dalyviai yra jaunuoliai – vadinamojo „hipių judėjimo“ pasekėjai“⁶. KGB numatė aktyvinti operatyvinį darbą, išsiaiškinti hipių vadovus ir įkvėpėjus, susirinkimų vietas ir plačiai naudojant įvairias profilaktines priemones nutraukti jų veiklą. Beje, tarp profilaktinių priemonių buvo ir šaukimas į tarnybą sovietinėje armijoje.

KGB vertinimu, „Kauno įvykiai davė tam tikrą postūmį antisovietinių ir nacionalistinių akcijų augimui“⁷. Visoje Lietuvoje jų skaičius išaugo 3–4 kartus. Panašus lygis išliko ir 1973 m. Tik nuo 1974 m. jaunimo aktyvumą pavyko prislopinti. KGB užfiksuotos tiesioginės Kauno įvykių įtakos apraiškos buvo labai įvairios: antai Panevėžio ketvirtokų grupelė, sužinojusi apie R. Kalantos susideginimą, nutarė sudeginti savo pionierių kaklaraiščius (1972 m. gegužės 21 d.); Panevėžio profesinės mokyklos moksleivių grupė R. Kalantos garbei nešiojo juodas gedulo juosteles (gegužės 23 d.); gegužės 29 d. Varėnoje susidegino Stonys, birželio 3 d. Kaune – A. Andriuškevičius. Pastariesiems atvejams KGB ir partinės struktūros jau buvo pasirengusios: kiekvienu atveju buvo kartojamos išvados apie sirgusius šizofrenija, alkoholizmu ar tiesiog psichiškai nenormalius žmones. Net kai tų metų birželio 22 d. Šiauliuose susidegino keturiasdešimtmetis Juozapas Baracevičius, nieko bendra neturėjęs su hipiais, buvo patikrinti visi jo artimieji, aiškintasi gyventojų reakcija ir „imtasi priemonių prieš neigiamus reiškinius“. KGB jau kitą dieną padarė

išvadą: „Juozapas Baracevičius stovėjo apimtas ugnies, užsidengęs rankomis akis ir visiškai nereagavo į skausmą ir nekviėtą pagalbą, nesiskundė ir ligoninėje. Numanome, kad tai yra girtumo ir psichiškai nenormalios būsenos padarinys“⁸. 1972 m. Lietuvoje užfiksuota 13 savižudybių susideginant⁹. Buvo nustatytos ir išsklaidytos net 28 besiformavusios antisovietinės jaunimo grupės, atskleistos 6 jau veikusios nelegalios grupės (tarp jų 1 antisovietinė (hipių)), 2 nacionalistinės, 2 sionistinės ir 1 sektantų). Surinkta 600 antisovietinių dokumentų, arba tris kartus daugiau negu ankstesniais metais, nustatyta 10 atvejų, kai buvo nuplėštos 23 sovietinės vėliavos¹⁰. Jau 1973 m. analizuodamas Kauno įvykius, KGB pirmininkas Juozas Petkevičius iškėlė klausimą: „Ar galėjo administraciniai organai bendromis pastangomis neleisti tų įvykių?“ ir pats atsakė: „Galėjo, jeigu iš pat pradžių būtų teisingai įvertinę neįprastą Kalantos savižudybės būdą ir numatę galimą kai kurių Kauno jaunimo grupių reakciją, jei gerai būtų susipažinę su operatyvine padėtimi tarp neorganizuoto jaunimo, chuliganiškų elementų ir ryžtingai kovoję su jais“¹¹. KGB reakcija į Kauno įvykius buvo tokia: užverbuota dar 50 agentų Kaune, iš jų 29 – tarp inteligentijos ir jaunimo. Buvo nutrauktas vasarą Palangoje hipių organizuojamas sambūris R. Kalantai atminti. Saugumiečiai reagavo į kiekvieną signalą. Vienas agentas pranešė, kad sekamas architektas jam pareiškė: „[...] Reikia siekti vadovaujančių pareigų ir stengtis išstumti rusus iš vadovaujančių postų, įstoti į partiją ir tuomet tu būsi reikalingas. Mums dabar reikalingas žydiškas gudrumas ir rytietiškas lankstumas. Mes turime gauti įtaką politiniame ir ekonominiame Lietuvos gyvenime, kad kuo daugiau galėtume gauti iš Rusijos ir kuo mažiau jai duoti“¹². Vadinasi, tikėtasi dar labiau griežtinti atranką į vadovaujančius postus, sustiprinti ideologinę kontrolę. KGB 5-asis skyrius 1972 m. pavasarį sustabdė istoriko Antano Tylos monografijos „Garšvių

knygnešių draugija“ leidybą, nes monografija parašyta laikantis „nacionalistinių“ pozicijų; Juozo Apučio romanas „Skruzdėlynas Prūsijoje“ taip pat neišleistas. Kliuvo ir Vytautui Kubiliui (dėl užuominų „Nemune“ apie Kosto Kubilinsko išdavystes), Vladui Dautartui (romane išdaviką pavadinusiam Judu). Anot kagėbistų, „judas ne tas, kuris skundžia, o tas, kuris taip rašo“¹³. KGB padarė tokias išvadas: pirma, vos šeštadalis 1972 m. profilaktiškai apdorotų jaunuolių tarp savo artimųjų turėjo buvusių tremtinių ar politinių kalinčių, nemaža dalis jų buvo komjaunuoliai (taigi nepatikima jaunimo dalis, kuri buvo ideologiškai apdorota); antra, turimi duome-

nys nerodo, kad jaunimo neramumai Kaune būtų inspiruoti iš Vakarų.

Nuo to laiko gegužės 14-oji sovietiniam saugumui tapo nuolatinės įtampos ir nuolatinė budėjimų diena ne tik Kaune, bet ir visoje Lietuvoje. Jaunimo protestų proveržio laukta kasmet, bet nebuvo kalantiškai tragiško katalizatoriaus. Ne tik dėl KGB itin aktyviai formuojamo neigiamo požiūrio į susideginimus, bet ir dėl nemažos dalies visuomenės nevienareikšmiškos pozicijos savižudybių atžvilgiu – nesvarbu kokių priežasčių paskatintų, vėlesniais metais tokių drastiškų protesto formų beveik neliko (žinomi trys 1975–1990 m. užfiksuoti atvejai).

Nuorodos

¹ Kauno miesto partinio aktyvo 1972 m. birželio 2 d. susirinkimo protokolas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), LKP dokumentų skyrius, f. 3110, ap. 61, b. 15, l. 31–32.

² J. Bagušauskas, *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas*, Vilnius, 1999, p. 193.

³ Ibid., p. 196–197.

⁴ LSSR KGB pirmininko J. Petkevičiaus pranešimas KGB agentūrinio-operatyvinio darbo rezultatų aptarime 1973 m. vasario 9 d., LYA, f. K-1, ap. 3, b. 797, l. 19.

⁵ LSSR KGB 5-ojo skyriaus viršininko M. Ščenovičiaus pranešimas, *ibid.*, l. 81.

⁶ LSSR KGB pirmininko J. Petkevičiaus pažyma (be datos, ne vėliau negu 1972 m.), *ibid.*, b. 793, l. 149.

⁷ LSSR KGB pirmininko gen. mjr. J. Petkevičiaus pranešimas KGB agentūrinio-operatyvinio darbo rezultatų aptarime 1973 m. vasario 9 d., *ibid.*, l. 34.

⁸ 1972 m. KGB informaciniai pranešimai, *ibid.*, b. 793, l. 53–54, 56–58, 141–149; KGB Šiaulių miesto skyriaus 1972 m. gruodžio 28 d. pažyma, *ibid.*, b. 795, l. 41–45.

⁹ LSSR KGB 5-ojo skyriaus viršininko M. Ščenovičiaus pranešimas, *ibid.*, l. 73.

¹⁰ LSSR KGB pirmininko gen. mjr. J. Petkevičiaus pranešimas KGB agentūrinio-operatyvinio darbo rezultatų aptarime 1973 m. vasario 9 d., *ibid.*, l. 34.

¹¹ Ibid., l. 29.

¹² Kauno miesto KGB viršininko pplk. G. Bagdono pranešimas KGB agentūrinio-operatyvinio darbo rezultatų aptarime 1973 m. vasario 9 d., *ibid.*, l. 78–79.

¹³ Ibid., l. 78–79.